

E. R. TENİŞEV'İN TÜRK EDEBÎ DİLLERİ TARİHİNİN KURAMI ÜZERİNE

Minara ALIYEVA ESEN*

ÖZET

Rus Türkolojisinin ister Sovyet döneminde (1917-1991) isterse de Sovyet öncesi ve sonrası döneminde olsun edebî dil meselesi zaman zaman gündeme gelmiş ve bu mesele ile ilgili önemli düşünceler ortaya atılmış, sınıflandırmalar yapılmış, Türk edebî dillerinin tarihi ve çağdaş durumu üzerine araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Edebî dillerin ayrılması ve birleşmesi süreçleri üzerine özellikle W. Radloff'un, S. E. Malov'un, A. N. Samoyloviç'in, N. A. Baskakov'un, A. N. Kononov'un, E. R. Tenişev'in, İ. V. Stebleva'nın, G. F. Blagova'nın yaptığı tetkikler göze çarpmaktadır. Biz, E. R. Tenişev'in araştırmalarını kuramsal ve deneysel açıdan daha başarılı ve objektif buluyoruz. Son yirmi yılda bu mesele üzerine yazılmış makale ve kitaplar dikkat çekmektedir. E. R. Tenişev'in "*История тюркских письменных литературных языков донациональной поры*" (Milletleşmeden Önceki Türk Yazılı Edebî Dillerinin Tarihi) adlı makalesi Türk edebî dil tarihi teorisi için yeni bir yaklaşım ve teorik bir çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: Rus Türkolojisi, E. R. Tenişev, Edebî Diller, Edebî Dil Tarihi Teorisi.

ON E. R. TENİŞEV'S THEORY of THE HISTORY of TURKISH LITERARY LANGUAGES

ABSTRACT

The matter of literary language was brought to agenda from time to time not only during the Soviet period (1917-1991) but also pre-and-post-Soviet periods of Russian Turcology, and regarding this matter, important opinions were put forward, classifications were made, and studies were made on the history of Turkish literary languages and their current status. Especially, those made on separation and unification processes of literary languages by W. Radlof, S. E. Malov, A. N. Samoyloviç N. A. Baskakov, A. N. Kononov, E. R. Tenişev, İ. V. Stebleva, and G. F. Blagova stand out. In this respect, we find E. R. Tenişev's studies more successful and objective from theoretical and experimental points of view. In the last twenty years, articles and books written on this matter have been drawing attention. The article of E. R. Tenişev's entitled "*История тюркских письменных литературных языков донациональной поры*" (History of Turkish Written Literary Languages until Becoming a Nation) is a new and theory-based approach for the theory of the Turkish literary language history.

Keywords: Russian Turcology, E. R. Tenişev, Literary Languages, Theory of Literary Language History.

* Yard. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, elmek: minaraesen@mynet.com

Giriş

Rus Türkolojisinin gerek Sovyet devrinde (1917-1991) gerekse Sovyet öncesi ve sonrası döneminde edebî dil meselesi zaman zaman gündeme gelmiş, bu mesele ile ilgili önemli düşünceler ortaya atılmış, sınıflandırmalar yapılmış, Türk edebî dillerinin tarihi ve çağdaş durumu üzerine araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Özellikle W. Radloff'un, S. E. Malov'un, A. N. Samoyloviç'in N. A. Baskakov'un, A. N. Kononov'un, N. K. Dmitriyev, İ. V. Stebleva'nın, D. M. Nasilov'un, G. F. Blagova'nın, N. Z. Hadjjeva'nın ve elbette ki E. R. Tenişev'in edebî dillerin ayrılması ve birleşmesi süreçleri üzerine yaptıkları tetkikler göze çarpmaktadır.¹ Dil meseleleri ile ilgili Sovyetler Birliği'nde Türkolojinin Bakü, Kazan, Taşkent, Bişkek ve Aşkabat ekollerinde ciddi araştırmalar gerçekleştirilmiş ve bu konuda kongreler, sempozyumlar düzenlenmiştir.

Bu makalemizde bu araştırmaların içerisinde E. R. Tenişev'in yazdığı makale ve kitaplar esasında onun genel Türk edebî dili ve somut Türk edebî dilleri meseleleriyle ilgili araştırmaları üzerinde duracağız.

E. R. Tenişev, Türk dili tarihi ile ilgili araştırmalarını iki yönden ele almaktadır:

1. Tarihsel gramer ve fonetik
2. Edebî yazı dilleri

Türkçenin yapı ve genetik yönüyle araştırılması, en eski, eski, orta ve yeni devirleri kapsamaktadır. Kuramsal olarak E. R. Tenişev, edebî dil meselelerini ele alırken sadece dil içi süreçte değil, aynı zamanda dil dışı faktörleri de göz önünde bulundurarak ortaya koymuştur. Dil dışı faktörler bakımından politik, sosyal, kültürel etkenler ve bağlam ön planda yer almıştır. Edebî dillerin tarihî açıdan yazı ile bağlantılı olarak normlaşması, sabitleşmesi ve ayrı ayrı edebî mekteplerin karşılıklı etkileşimi bu sürecin en önemli göstergesidir. Edebî dilin sosyal oluşum şekli a) az veya çok derecede işlenmiş olması; b) ağızlar, şiveler üstü olması; c) fonksiyonel üslubî varyantlarla ortaya çıkmış olması şeklinde dikkat çekmektedir (Tenişev 2005, 79). Orhun-Yenisey yazıtlarından başlayarak Uygur, Karahanlı ve sonrasında Kıpçak, Oğuz, Bulgar ve Karluk edebî dillerinin oluşması, zenginleşmesi Türk edebî dilleri tarihi için önemlidir. E. R. Tenişev, edebî dil araştırmalarında süreçleri milletleşme öncesi ve milletleşme sonrası olarak ikiye ayırmıştır. O, milletleşme öncesi süreçte edebî dillerden yazılı abidelere dayanarak şu şekilde söz etmektedir:

1. Runik Koynesi², İlk Yazılı Edebî Varyantı.
2. Eski Uygur Edebî Dili
3. Karahanlı-Uygur (Hakaniye, Buğrahan) Edebî Dili
4. Harezmi Türkçesi Edebî Dili

¹ Bu konuda bk. W. Radloff, *Образцы народной литературы северных тюркских племен*, ч. VII, СПб, 1896; S. E. Malov, *Памятники древнетюркской письменности*. М. - Л., 1951; A. N. Samoyloviç, "К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка", в сб.: *Мир-Али-Шир*, Л., 1928; N. A. Baskakov, "О периодизации истории литературного языка "тюрки"" // *Лингвогеография, диалектология и история языка*. Кишинев 1973; A. N. Копонов, *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.*, Л. 1980; N. K. Dmitriyev, "Труды русских ученых в области тюркологии" // *Ученые записки МГУ*. Т. III. Вып. 107. Книга II, М. 1946; İ. V. Stebleva, *Поэзия тюрков VI-VIII вв.* М. 1965; G. F. Blagova, "О русском наименовании тюрков и тюркских языков" // *Советская тюркология*. № 4. 1973; E. R. Tenişev, "О построении истории народно-разговорного и литературного языков" // *Тюркологические исследования*. М. 1976; E. R. Tenişev, "Языки древне- и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте" // *Вопросы языкознания*. № 2, 1979 vb.

² Koynе: edebî dilin temel lehçesi.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

5. Çağatay Edebî Dili

6. Türkî Edebî Diller

7. Selçuk, Memluk Kıpçakçası, Bulgar Edebî Dilleri

1. Milletleşme Öncesinde Türk Yazılı Edebî Dilleri

1.1. Runik Koynesi, İlk Yazılı Edebî Varyantı

E. R. Tenişev, VI-VIII. yüzyıllara ait Orhun Abidelerinde Oğuzca belirtme durumu eki *-ig*, öğrenilen geçmiş zaman eki *-miş*, *-duk* eki ve *bul-* fiilinin yanı sıra Uygurca isim ve fiillerin kelime içinde *d'* nin yer alması ile yönelme eki *-ga*, *-daçi* eki, *bar-* "varmak", *bol-* "olmak" fiilleri gibi özelliklerin bulunması ile iki (veya daha fazla) kolun başlangıcını bir dönüm noktası olarak gösterir. Burada oldukça belirgin bir şekilde ortaya koyduğu diyalekt üstü karakterleri görmezlikten gelmenin mümkün olmadığını dile getirir. Ona göre, diyalekt üstünün var olduğunu kanıtlayan bir diğer husus da Runik yazıtların kelime hazinesidir. Bunların arasında diyalektlerden tarafsız olan deyimler ve birtakım mecaz anlamlı kelimeler örnek olarak verilebilir. Bu örneklerin çoğaltılabileceğini dile getiren Tenişev, bu kadar örneğin dahi bunun gibi bir dilin oluşumunun, birkaç diyalektin (veya boy diyalektlerinin) bir araya gelmesi ile meydana gelebileceğini gösterdiğini açıklar. Genel olarak o, Türk runik yazıtlarının dilini, esas olarak eski Türk koynesi dili, Türk dillerinin tarihinde ilk edebî dil olarak vurgular (Tenişev 2005, 79).

1.2. Eski Uygur Edebî Dili

Kırgızlar tarafından Moğolistan'daki yerlerinden edilen Uygurların, VIII. yüzyılın ortalarında güney ve güney-batıya, Turfan ve Kansu bölgelerine göç ederek o bölgelerde Uygur devletini kurduklarını dile getiren E. R. Tenişev, Uygurların kültür tarihinde en büyük izlerinin Turfan hâkimiyeti döneminden kaldığını vurgulamaktadır. Ayrıca yeni devletin kurulduğu ilk dönemlerde Uygurların evvelki edebî dili ve Runik yazının kullanılmasına devam edilmesinden dolayı, bu yazının dinî metinlerde ve resmî yazışmalarda kullanıldığından bahsetmektedir. Ancak Tenişev'e göre, runik koynesi, Uygurlar için arkaik bir dildi ve devletin genel enstitülerinin ihtiyaçlarını karşılamamaktaydı. Bu durumun runik koynesinin temelinde, tarihi bakımından çok kısa zamanda halkın geniş kitlesi tarafından anlaşılacak olan yeni edebî dilin oluşmasında büyük rol oynadığını vurgulayan araştırmacı, burada runik koynesinden büyük bir özenle Oğuz-Uygurcanın temelini muhafaza edildiğini dile getirir ve bu geleneksel yapıya Uygurcaya has olan unsurları da ekler. Ona göre, bu unsurlar, fonetik, gramer ve kelime hazinesi unsurlarıdır: *c* yerine *y*, ayrılma eki *-din*, zamirlerin "ikili çekimi", bildirme kiplerinin özel yapıları ve şart kipinin kendine göre şekillenmesi, pek çok yeni kelime ve terim. Tenişev, bu özelliklerinin yanı sıra Sanskritçe, Soğdca, Eski Farsça, Toharca ve Çince'den alınan kelimelerden de bahsetmektedir. Ona göre netice itibarıyla yapı bakımından Uygur yazmalarında Türk Uygur dili olarak adlandırılan karma bir dil ortaya çıkar.

Burada E. R. Tenişev, W. Radloff ile S. E. Malov'un düşüncelerini dile getirmektedir: W. Radloff, bu dilin tam olarak VIII. ile XI. yüzyıllar arasında şekillendiğini ve daha sonra manastırlarda değişmeden kullanılan bir dil olduğunu tahmin etmekteydi. S. E. Malov'un tespitlerine göre Uygur yazısı (Kansu Uygurlarda), XVIII. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştı. Kısa bir dönem içinde kullanılmış olan Runik alfabenin dışında, Uygurlar Soğd alfabesini ve ondan uyarlanmış (Uygurca adlandırılan) Mani ve Brahmi yazı sistemlerini kullanmışlardı. Edebî dil en mükemmel hâlini Uygur döneminde almıştı. Edebî dilin toplumca kullanılması, dinî edebiyat (felsefi-didaktik), edebiyat (nesir ve nazım), ilmî eserler, ticari belgeler ve şahsi yazışmalar tarzını içine alan işlevsel ve üsluplu sistemin oluşmasına neden olmuştu. Stilistik versiyonların genel

Turkish Studies

olarak lengüistik açıdan açıklamaları daha çok kelime hazinesi ve cümle yapısı ile izah edilebilmektedir (Tenişev 2005, 80-81).

1.3. Karahanlı-Uygur (Hakaniye, Buğrahan) Edebî Dili

Bu bölümde E. R. Tenişev, Uygur edebî dilini müteakiben Karahanlı devleti sahasında XI-XII. yüzyıllarda başka tarihî olaylar neticesinde bu bölgeye has bir edebî dilin geliştiğini dile getirir ve Karahanlı devletinin, tarih sahnesinde ilk kez Orta Asya'da batıda Semerkant ve Buhara'ya kadar uzanan Kâşgar'da İslam kültür merkezli bir devlet olarak ortaya çıktığını vurgular.

Karahanlı hanedanının ne zaman ortaya çıktığı ve onların etnik yapılarının ne olduğu konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığını açıklayan araştırmacı, Karahanlı döneminden Yusuf Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig'i, Ahmed Yüknekî'nin Atebetü'l-Hakayık'ı, Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lügati't-Türk'ü ve Kur'an tercümelemelerinin günümüze kadar ulaşan en önemli yadigârlar arasında yer aldığını söyler. Tenişev'e göre, bu eserlerde kullanılan dilin yapısı, şüphesiz, genel anlamda Uygurca diye bilinen çok prestijli eski Uygur dilinin geleneksel Oğuz-Uygur temeli üzerine oturtulmuştu. O, burada Uygurca etkisinin dış etkenlerde de görüldüğünü dile getirir. Burada Arap ve Uygur alfabelerinin kullanımının yanı sıra bu dilin derinleşmesi, kökleşmesi söz konusuydu (Kutadgu Bilig'in ve Atebetü'l-Hakayık'ın bazı sayfaları Uygur yazısıyla yeniden yazılmıştı).

Dilin geleneksel yapısında olan *-ig* belirtme durumu eki, *-da* eski çıkma hâli eki ve onun Uygur versiyonu olan *-din* eki, iyelik eklerinden sonra gelen hâl ekleri arasına giren zamir *n*'si, iki tipteki şahıs ekleri, fiil çekiminde ise *-miş*, *-duk*, *-glu*, *-gluk*, *-daçı* vs. gibi kip ekleri kullanılmaktaydı.

E. R. Tenişev, bu tip eski dil özelliklerinin yanı sıra ortak dil yapısında yer alan "yeni" Türk diline has unsurların da kullanıma girdiğini açıklar: Kelime içinde ve fiil köklerinin sonundaki *d* ünsüzü, belirtme durumu eki *-ni*, ayrılma durumu eki *-dan*, 3. şahıs için *-su*, *-sun*, *-sum* gibi üç tipli emir çekimi ekleri, *-sa* şart kipi eki, *-gan* şimdiki zamanlı sıfat-fiil eki, yeni sistemli asıl sayılar ve dile yoğun olarak giren Arapça ve Farsça kelimeler. Araştırmacıya göre bu durum, bu dilin diyalekt üstü karakterini ortaya koymaktadır. Bir edebî dil olarak bu dilin işlenmişliği, üsluplu kullanımı karakteristiktir. Nazım tarzında yazılmış olan eserler nesre göre eski unsurları daha çok içinde barındırmaktadır.

E. R. Tenişev'in terim konusundaki açıklaması şu şekildedir: Bilimsel literatürde Karahanlı döneminin yazı dili, Karahanlı-Uygur dili olarak adlandırılmaktaydı. Bu terim net bir şekilde bu durumu açıklayamamaktadır. Terimin ilk bölümü (Karahanlı dili) tam olarak açığa kavuşturulamamıştır. İkinci bölümü (Uygur dili) ise, genel anlamda, her ne kadar Uygurcanın bir devamı olarak sayılsa da, Uygurca için bu bölüm de tam olarak karşılık veremez. Bu tip durumlarda o dönemde eser yazan yazarların kullandıkları terimleri hatırlamak yerinde olur. Kutadgu Bilig'in önsözünde yazar eserin dilini "Buğrahanca", yani "Buğrahan dili" olarak nitelendirmektedir. Böyle nitelendirmeye de bu dilin hanedan dili, aristokratik, yüksek zümre dili olduğunu dile getirmektedir.

Buna benzer terimin Kâşgarlı Mahmud tarafından kullanıldığını görüyoruz. Daha doğrusu "Hakaniye" terimini iki anlamda kullanmaktadır: 1. Türk dilleri arasında kullanılan "en duru ve en tatlı" dil; 2. Kâşgar halkının kullandığı dil. İkinci anlamda, Kâşgar'da kullanılan, Karahanlı yüksek zümre edebî dilinin temelini oluşturan şehir ağzına işaret etmektedir. Bununla doğrudan eserini "Kâşgar dili"nde yazıldığını açıklayan Tenişev, bu dilin Ahmed Yüknekî tarafından onayladığını da dile getirmektedir (Tenişev 2005, 82-84).

Açıklamalarına devam eden Tenişev, Karahanlıların edebî dil ve edebiyatının o dönemde oldukça popüler ve sonraki dönemler için de epey etkili olduğunu söyler. Bunun Ural nehrinin aşağı kıyılarındaki Sarayçık'ta aşağı yukarı XIII. yüzyıla ait olan, üzerinde Kutadgu Bilig'den alınan şiirlerin yazılı olduğu testiden anlaşılabilceğini açıklar (Samoyloviç 1912, 46).

1.4. Harezmi Türkçesi Edebî Dili

E. R. Tenişev, Nasıreddin Rabguzi'nin Kısas'l-Enbiya, şeyh şerif Hoca'nın Mu'n'l-Mürid, Kutb'un Hüsrev  şirin, Harezmi'nin Muhabbet-nâme, Mahmud ibn Ali'nin Nehcü'l-Ferdis gibi bu dönemden kalma yadigrlara dayanarak bu eserlerde geleneksel, Oğuz-Uygurcanın bir kısmını yansıtan dilin, Karahanlı döneminin edebî dilinin esas yapısını tam olarak yansıtamadığını söyler: Kelime içi ve fiil köklerinin sonundaki çift dudak v nsznn kullanımı, ayrılma eki *-din*, sıfat-fiil eki *-glu*, hem sıfat-fiil hem de geçmiş zaman *-miş* eki, *-duk* eki, nadiren karşılaşılan *-sa + bildirme* eki. Araştırmacıya göre, bu dil özelliklerinin yanına Kıpçak kökenli, bir bakıma yeni oluşturulmuş özellikler de eklenebilir: Kelime içinde ve fiil köklerinin sonundaki orta damak y'yi bulunduran kelimeler, belirtme durumu eki *-ni*, 3. teklik şahısta bazen zamir *n'siz* kullanılan *-ga* yönelme durumu eki, bazen yine zamir *n'yi* almadan teklik 3. şahısta *-da* bulunma durumu eki, şahıslara göre emir çekimi ekleri, *-sa+şahıs eki* kalıbında şart kipi çekimi, *-a+turur* şimdiki zaman eki, *-p+turur* geçmiş zaman eki. Ayrıca edebî dilin kelime hazinesinde oldukça fazla Arapça ve Farsça kelimelerin var olduğundan bahsetmektedir.

E. R. Tenişev, yukarıda sylenilenlerden hareketle, zikredilen yadigrlarda kullanılan dilin diyalekt üstü bir doğasının olduğunu vurgulamaktadır. Her ne kadar yapısında Uygurcanın izleri az olsa da bu eserlerde Uygurcanın etkisinin hl hissedildiğini ve bu eserlerin bir kısmının Uygur harfleriyle yazıldığını dile getirmektedir. Diyalekt st dilin oldukça işlenmiş bir dil olduğunu ve üslup aısından, değişik tarzda (dinî, felsefi, didaktik, yüksek zümre üslubu ile) yazılmış nazım ve nesrin yapısını zenginleştiren mükemmel bir yapıya sahip olduğunu aıklamaktadır (Tenişev 2005, 84-85).

1.5. Çağatay Edebî Dili

Bu dönemin Orta Çağ Türk edebiyatı ve edebî diller tarihinin en parlak ve aynı zamanda son dönemi olduğunu söyleyen E. R. Tenişev, bu dönemin XV-XIX. yüzyılları kapsadığını, bu dönemde yazılmış olan eserlerdeki dilde *-a*, *-ina* yönelme durumu eki, *-inda* bulunma durumu eki, *-indin* ayrılma eki, *-miş* geçmiş zaman eki, *-ban* zarf-fiil eki gibi geleneksel Oğuz-Uygur yapısından izlerin görüldüğünü, ancak eserlerde dil özellikleri bakımından yeniliklerin de var olduğunu söyler: Kelime içi ve fiil köklerinin sonunda art nsz y'nin bulunması, 3. teklik şahıslarda zamir *n'siz* *-ga*, *-da*, *-dun* eklerinin çekimi, *-gan* sıfat-fiil eki, şimdiki zaman çekimi *-a+dur*, gelecek zaman eki *-gu+şahıs ekleri+dur*, geçmiş zaman *-p+dur*, şart kipi *-sa+şahıs eki*; evvelki dönemlerde olduğu gibi nesre göre nazım tarzında yazılmış olan eserlerde de arkaik unsurların daha çok gözlemlenmesi.

E. R. Tenişev, genel itibarıyla yazı dilinin karışık bir yapıya, diyalekt üstü bir karaktere sahip olduğunu vurgular. Bu dilin mükemmel şekilde işlenmişliğinden, üslup özelliğinden ve terimler aısından tamamlanmışlığından söz eder. Nazım ve nesrin, değişik türde yazılmış üsluplardan ibaret olduğunu (dinî, felsefi-didaktik, bilimsel, hukuki, resmî, yazışma üslubu), ele alınan dönem eserlerinin dilinin oldukça zengin, estetik ve belagatli bir edebî dil olduğunu dile getirir.

Yazar, Çağatayca döneminin birkaç döneme ayrılabilceğine değinir. Burada her şeyden önce Nevai'ye kadar gelen bu dönemin ilk dönem olarak kabul edilmesi; ikinci dönemin Çağatay döneminin Altın Çağı olarak nitelendirilebileceği klasik dönem olarak ele alınması gerektiğini öne

sürer. Çağatay dilinin “Geç Klasik Dönem” olan üçüncü dönemini ise “Türkî” dönemiyle birleşebileceğini vurgular (Tenişev 2005, 85-86).

1.6. Türkî Edebî Diller

Çağdaş Türk dilli halkların tarih sahnesinde belirmesiyle, bağımsız birer devlet hâline gelene kadar Çağatay dilinin, edebî dil olarak kullanıldığını açıklayan Tenişev, zamanla bu dilin yerel halkın konuşma dilinden (şehir ağzından) unsurları içine almaya başladığını söyler. Bunun neticesinde de Çağatay dili, genel itibarıyla Türk edebî dilleri olarak adlandırılabilen yazı dilinin mahallî versiyonlarının oluşumuna neden olduğunu öne sürer.

Tenişev’in bu yazısında Türk dillerinin birkaç versiyonunun var olduğu açıklanmaktadır: Orta Asya edebî dili (Eski Özbekçe, Eski Uygurca, Eski Türkmençe), Polovets edebî dili (Eski Tatarca, Eski Bulgarca), Aral-Hazar edebî dili (Eski Kazakça, Eski Karakalpakça, Eski Kırgızca), Kafkasya edebî dili (Eski Karaçay-Malkar, Eski Kumukça, Eski Azerice), Anadolu edebî dili (Eski Türkçe). Ona göre, bu dönemden itibaren çağdaş Türk dillerinin ilk dönemi başlar (Tenişev 2005, 86).

1.7. Selçuk, Memluk Kıpçakçası, Bulgar Edebî Dilleri

E. R. Tenişev, burada Merkezî ve Orta Asya edebî dillerinin dışında başka coğrafi bölgelerdeki Türk edebî dillerinden söz etmektedir: Kafkasya ve Küçük Asya, Mısır, Volga boyu. Bu dillerin herhangi bir ortak gelenekle birbirine bağlı olmadığını ve zaman ve coğrafya açısından Merkezî ve Orta Asya dillerine nazaran kullanımlarının oldukça dar diller olduğunu açıklar (Tenişev 88).

1.7.1. XIII-XIV yy. Küçük Asya ve Kafkasya’daki Oğuz Grubunun Yedigârları

E. R. Tenişev, bu gruba şu Arap harfli eserleri dâhil etmektedir: Ahmed Fakîh’in Çarh-nâme’si, Celâleddîn Rûmî’nin şiirleri, Sultan Veled’in Rebâb-nâme’si, Şeyyad Hamza’nın Divanı ve Oğuzların anonim eseri olan Dede Korkut Kitabı. Ona göre, yapı itibarıyla bu yedigârların dili çağdaş Oğuz dillerinin karışık Oğuz özellikleri ile Uygur yazı geleneğinin göze çarpan etkisinin karışımı olarak görülmektedir. Uygur geleneği sadece yazıda kendini korumaktadır. Burada kastedilenler ünlülerin ve çift ünsüz *ng*’nin karakterleri ve eklerin köklerden ayrı olarak yazılmasıdır.

Tenişev, burada Uygurcanın özelliklerinin eklerde de hissedildiğini açıklar: ayrılma fonksiyonlu *-da* eki, ayrılma eki *-din*, kip eki *-daçı*, zarf-fiil eki *-uban*. Ayrıca yedigârların kelime hazinesinde Arapça ve Farsça kelimelerin göze çarptığını da söyler.

Burada emin olarak yedigârların dil tabiiyetinin yapı bakımından karmaşık bir yapıya, diyalekt üstü bir karaktere sahip olduğunu dile getirir. Eserlerde dilin renkli, zengin edebî anlatımla süslü olduğunu vurgular: Mecazlı anlatımlar, paralel sentaks yapıları, kalıplaşmış kelime yapıları ve deyimler. Bir başka deyişle E. R. Tenişev’e göre bu dil, oldukça işlenmiş bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Buradan hareketle Tenişev şunu söylemektedir: Bu grubun yedigârlarının Orta Çağ dönemi, Oğuz dillerinin bir edebî dil olduğunun göstergesidir. Selçuk adını taşıyan bu dilin, tüm güney edebî dilleri ve Oğuz grubu ile bağlantılı olduğunu açıklar: Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kırım Tatarcası, Gagavuz Türkçesi (Tenişev 2005, 88-89).

1.7.2. XIII-XVII. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'deki Eyyüb ve Memluk Türk Soyunun Hâkimiyeti Dönemi Kıpçak Grubunun Yazılı Yadıgârları

E. R. Tenişev, bu eserlerin büyük bir kısmının Arapça-Kıpçakça sözlük ve Arap gramer mektebi havasında yazılmış Kıpçak dilinin gramer içerikli eserler olduğunu dile getirir. Bu eserlerin arasında birkaç eserin de dinî ve dünyevi konuları içeren eserler olduğunu söyler.

Tenişev'e göre, bu kaynakların dilinde kuzey ve güney dil unsurlarının yapısal karakterlerinin karışımı karakteristiktir: *-ga*, bazen *-a* ekli yönelme durumu eki, *-gan*, *-anı*, *-miş* geçmiş zamanlı sıfat-fiil ekleri, şimdiki zaman *-adur*, *-ayor* ekleri, geçmiş zaman *-miş* eki.

Burada Uygurca etkisinin gelecek zaman *-dace* ekinin kullanılmasından anlaşıldığını açıklayan araştırmacı, yazıtların kelime hazinesinde diyaleklerden bağımsız olan Arapça ve Farsça alıntılarının yer aldığını dile getirir.

E. R. Tenişev, yazıtların dilindeki diyalekt üstü özelliklerin yanı sıra dilin işlenmişliğinin, mükemmelliğinin net olarak görüldüğünü vurgular. Bu yazıtlarda bilimsel, dinî ve yüksek zümre edebiyatı üslubunun hâkim olduğunu açıklar. Sözü edilen yadıgârların dilinin edebî dil olduğunu söylemek için bütün delillerin bulunması ile bu dilin esas yapısal unsurları bakımından Kıpçak grubuna ait olduğuna işaret eder. Ona göre de, bu dilin Memluk Kıpçakçası olarak adlandırılması bundan dolayıdır.

Açıklamaların devamında Tenişev, bazı morfolojik özelliklere göre, Memluk Kıpçakçasının, çağdaş Kıpçak dil grubunda yer alan Kazakça, Karakalpakça ve Nogaycaya meyilli olduğunu vurgular (Tenişev 2005, 89).

1.7.3. XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Volga Boyundan Mezar Kitabeleri

Günümüzde Kazan ve Volga boyundan Arap harfli mezar taşlarının sayısının 200'den fazla olduğunu söyleyen E. R. Tenişev, bu taşlardaki yazıtların karakteristik özelliklerinin rotasizm, lambdaizm ve kelime başı z'li olduklarını dile getirir. Morfolojik açıdan bu dilin, güney (Oğuzca) grubunun özelliklerini taşıdığını söyler: *-a* ekli yönelme durumu eki, *-ında* ekli bulunma durumu eki, *-duvi* (<Oğuzca *-duk*) şekli. Burada *-ran* (Genel Türkçede *-dan*) bulunma durumu eki, özel hususu göstermektedir. Araştırmacıya göre, bu dil genel anlamda farklı dil (ağız) özelliklerinin karışımı olarak görülmektedir ve diyalekt üstü karaktere sahiptir. Mezar taşlarındaki yazıtların üslubu, metinlerin mukaddes yönüyle ve dil açısından birtakım işlenmişliği ile belirtilmektedir.

Tenişev açıklamalarına şu şekilde devam etmektedir: Bu yazı dili, "Bulgarca" adını alan bir edebî dildir. Bulgarca ile çağdaş Çuvaşça malzeme birimi açısından birbiriyle orantılıdır. Daha sonraki dönemlerin Bulgarca mezar taşlarındaki malzemelerinde kullanılan dil, farklı etnik (Kıpçak) çevrede ritüel dil olarak kullanıldıktan sonra Kıpçakçalaşmış bir dil şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Tenişev 2005, 89-90).

2. Eski ve Orta Türkçe Edebî Dillerinin Sınıflandırılması Meselesi

E. R. Tenişev'in Eski ve Orta Türkçe edebî dillerinin sınıflandırılması meselesi ile ilgili açıklamaları şu şekildedir: "*Türkologların son yıllarda sınıflandırmaya olan ilgisi epey azalmıştır. Elbette ki, bu durum, sınıflandırma meselesinin dikkate değer bir yönünün olmadığını göstermez. A. N. Samoyloviç'e göre, Orta Asya Türk edebî dili tektir ve bu dil tarihi gelişimi açısından üç döneme ayrılmaktadır: Karahanlı, Harezmi ve Çağatayca. A. N. Samoyloviç'in teorisi, büyük kültür merkezlerinde diyalekt çevresinin etkisiyle farklı dönemlerde şekillenen yegâne kitabe geleneğinin gelişimi üzerine kurulmuştur. İşte bu, birinden başkasına geçme durumu, her dönem için edebî dilin özelliklerini belirleyici diyalektlerin gelişiminde tarihi perspektifin kaybolmasına neden olan A. N. Samoyloviç'in bu tip kurgulu teorisi A. K. Borovkov'un eleştirisine sebep olmuştur. Ancak*

Turkish Studies

bunun gibi birinden diğerine geçme şeklinde olan dil geleneğini göz ardı etmek mümkün değildir. Aksi takdirde edebî dilin şekillenmesi, sadece belirli kavme has olan diyalektin değişimi ile eş değerde kalır, yani edebî dilin esas yapısı tam anlamıyla açığa kavuşturulamaz.” (Tenişev 2005, 90).

Burada yazar açıklamalarına devam ederken, Baskakov’un açıklamalarına değinir. Baskakov’a göre dönemleştirmenin belirli bir belirtiye dayandırılması gerektiğini, hem lengüistik hem de ekstra lengüistik faktörlerini göz önünde bulunduran karmaşık bir yapıya göre yapılmalıdır (Baskakov 1973, 136). Ayrıca içyapısal faktörlerin arasında her zaman millî edebî dillerin temelinde yer alan, şehir koynelerde birleşen farklı diyalektlerin müşterek özelliklerinin incelenmesi gerektiğini de vurgular (Guhman ve Semenük 1977, 443). Bu dilin kapsamlı olup olmadığını, yani bağımsız bir edebî dille mi yoksa bu dilin belirli bir dönemi ile mi karşı karşıya olduğumuzu, bu tip incelemeler neticesinde ortaya konulabileceğini açıklar.

Tenişev’e göre, ekstra lengüistik açısından edebî dilin gerçek taşıyıcılarının, edebî normları muhafaza eden sosyal tabakaların meselelerini görmezden gelmek mümkün değildir. Buradaki önemli husus, okuryazarlığın yayılma derecesinin, tarihî kültürel durumunun ve edebî dilin gelişmesinde önemli kültürel teşviklerin belirlenmesidir. Yazı sistemlerinin incelenmesi ve belirli tipteki yazılar çerçevesinde edebî sanatların, üslup sisteminin araştırılmasıdır (Guhman ve Semenük 1977, 446).

Açıklamalarına devam eden araştırmacı kendi görüşünü şu şekilde ifade etmektedir: “Mademki her dönemin şehir koynelerin farklı diyalekt özelliklerinin birleşmesi bağımsız dillerin statüsünü ortaya koymakta, bu durumda işimiz ortak Orta Asya Türk edebî dillerinin dönemleştirilmesi değil, Merkezi ve Orta Asya edebî dillerinin sınıflandırılması olmalıdır. A. N. Samoyloviç’in Türk edebî dillerini tarihî gelişimi açısından üç döneme ayırma görüşüne katılmakla beraber aynı zamanda bu şemada tarihi derinlik eksikliğinin olduğunu söylemek gerekir. Bu durum ilk dönemin iki edebî dilinin ilavesi ile ortaya konulabilir: Runik koyne ve Eski Uygur edebî dili.” (Tenişev 2005, 90-91).

3. Türk Edebî Dillerinin Tarihi

Bu bölümdeki E. R. Tenişev’in açıklamaları şöyledir: “Eski ve Orta Türkçe dönemine ait yazılı abidelerde iki türlü dil mevcuttur: edebî dil ve halkın konuşma (diyalekt) dili. Edebî diller, gözlemlendiği kadarıyla iki türde karşımıza çıkar. Birincisi, coğrafya açısından geniş bir alanda (Merkezî ve Orta Asya) yer alan diller, ikincisi zaman bakımından uzun bir dönemde (XIII-XVIII. yy.) kullanılan dillerdir.

Bir edebî dil grubunun “genişliği” ve bir başka grubun dar alanda kullanılması doğrudan tarihî, sosyal ve kültürel süreçlerinin etkisi ile bağlantılıdır.

Kullanılagelen günlük konuşma diline kıyasla edebî dil örneklerinin bolluğu büyük bir ihtimalle devlet enstitülerinin gelişme seviyesi, kitabe eğitiminin yüksek derecesi ve Türklerin eğitimi ile işlenmiş, basit konuşmanın yanında şairane üslubunun ve yüksek değerinin kavranılması ile bağlantılıdır.”

Açıklamalarına devam eden araştırmacı, Türk yazılı abidelerinin yapısal ve genetik dil incelemesi ile birlikte dilin tarihî, sosyal, kültürel ve fonksiyonel açıdan incelenmesi gerektiğini vurgular (Tenişev 2005, 91).

SONUÇ

Görüldüğü gibi E. R. Tenişev, Türk edebî dillerini tarihi, sosyal şartlara ve abidelerin olduğu devrin sosyal, tarihsel duruma uygun olarak yerleştirmiştir. Bu durum da, milletleşme öncesi süreçleri kapsamaktadır. Türkolojide bu meselelerin tamamlanmış olarak ifade edilmesi de mümkün değildir. Kuramsal fikir ve prensip olarak E. R. Tenişev'in zikrettiğimiz bu sınıflandırması oldukça önemli olmakla beraber, tamamlanmaya ve üzerinde tartişılmaya açıktır.

E. R. Tenişev, aşağı yukarı 40 yıl boyunca ele aldığı makale ve konuşmalarında Türk edebî dil tarihinin yöntembilim ilkelerini ve sınıflandırılmasını, buna bağlı olarak çok ciddi problemlerini araştırmıştır. Bu yazılardan bazıları şöyledir:

- *К понятию “общетюркское состояние”*. (Umumi Türkçenin Durumu”nun İzahı Üzerine);
- *“О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков”* (Türk Dillerinin Tarihi-Karşılaştırılmalı Araştırmalarının Metot ve Kaynakları Hakkında);
- *“О построении истории народно-разговорного и литературного языков.”* (Edebî ve Halk Dili Tarihinin Oluşumu Hakkında);
- *“Принципы составления исторических грамматик и историй литературных тюркских языков.”* (Edebî Türk Dilleri Tarihi ve Dilbilgisi Tarihini Düzenleme Prensipleri) vb.

E. R. Tenişev'in somut olarak incelediği Uygur edebî dili, İdil-Boyu Türk edebî dilleri (Tatarca, Başkurtça...), Çağatay edebî dili, abidelerin ayrı ayrı karakteristiği, dil özelliklerinin tasviri ve sistemleştirilmesi (Kutadgu Bilig, Altun Yaruk, Kıssa-i Yusuf, Mahtumkulu, Azadi vs.) ile ilgili yazılar sonraki araştırmalar için temel kuramsal rol oynamıştır. E. R. Tenişev'in şu çalışmaları da dikkate değerdir: 1. *Теоретические основы “Грамматики алтайского языка”* (1990) (“Altay Dili Grameri”nin Teorik Yapıları), 2. *“К вопросу о происхождении киргизов и их языка”* (Kırgızların Kökeni ve Dili Meselesi Üzerine), 3. *“Письменный язык крымчаков”* (1996) (Kırımçakların Yazı Dili), 4. *“Доланы и их язык”* (1965) (Dolanlar ve Onların Dilleri), 5. *“О языке кыргызов уезда Фуюй (КНР)”* (1966) (Fu-yü Kırgızlarının Dili Üzerine (Çin Halk Cumhuriyeti)), 6. *“Заметки о саларской лексике”* (1967) (Salar Leksikolojisi Üzerine Notlar), 7. *“Материалы по татарской диалектологии”* (1966) (Tatar Diyalektolojisi Malzemeleri) vb.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, E. R. Tenişev'in edebî dil kuramı ile ilgili yazıları ve somut araştırmaları oldukça önemlidir. Onların Türkiye Türkçesine çevrilmesi, incelenmesi, öğrenilmesi, tartişılması bize göre büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan biz, *“E. R. Tenişev: Türk Edebî Dillerinin Tarihi”* başlıklı bir uluslararası sempozyumunun gerçekteştirilmesinin gerekli olduğuna inanıyoruz.

KAУNAKÇA

- BASKAKOV Nikolay Aleksandroviç, “О периодизации истории литературного языка “Тюрки””, *Сб. Лингвогеография, диалектология, история языка*, Кишинев 1973, с. 136-146.
- BLAGOVA Galina Fyodorovna, “О русском наименовании тюрков и тюркских языков”, *Советская тюркология*, № 4, 1973,
- DMİTRİYEY Nikolay Konstantinoviç, “Труды русских ученых в области тюркологии”, *Ученые записки МГУ*. Т. III. Вып. 107. Книга II, М. 1946.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

- GUHMAN Mira Moiseyevna ve SEMENÜK Natalya Nikolayevna, “О некоторых принципах изучения литературных языков и их истории”, **ИАН ОЛЯ**, М. 1977, с. 435-446.
- KONONOV Andrey Nikolayeviç, **Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.**, Ленинград 1980.
- MALOV Sergey Yefimoviç, **Памятники древнетюркской письменности**. М. - Л. 1951.
- RADLOFF Wilhelm, **Образцы народной литературы северных тюркских племен**, ч. VII, СПб. 1896.
- SAMOYLOVIÇ Aleksandr Nikolayeviç, **Среднеазиатско-турецкие надписи на глиняном кувшине из сарайчика**, ЗВО РАО, XXI, 1. СПб. 1912.
- SAMOYLOVIÇ Aleksandr Nikolayeviç, “К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка”, в сб.: **Мир-Али-Шир**, Л. 192.
- STEBLEVA İya Vasilyevna, **Поэзия тюрков VI-VIII вв.** М. 1965.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “Доланы и их язык”, В кн.: **Исследования по уйгурскому языку**. 1. Алма-Ата 1965, с. 94-103.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “Материалы по татарской диалектологии”, В кн.: **Вопросы диалектологии тюркских языков**. Т. 4, Баку, АН АзССР, 1966, с. 214-222.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “О языке кыргызов уезда Фуюй (КНР)”, **Восточное языкознание**, 1966, № 1, с. 88-96.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “Заметки о саларской лексике”, **Филология и история тюркских народов (тезисы докладов)**. Л., 1967, с. 38.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “К понятию ‘общетюркское состояние’”, **Советская Тюркология**, № 2, 1971, с. 13-16.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков”, **Советская Тюркология**, № 5, 1973, с. 119-124.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “О построении истории народно-разговорного и литературного языков”, **Тюркологические исследования**, М., 1976, с. 230-232.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “Языки древне- и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте”, **Вопросы языкознания**, № 2, 1979, с. 80-90.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “К вопросу о происхождении киргизов и их языка”, **Советская Тюркология**, 4, 1982, с. 3-17.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “Принципы составления исторических грамматик и историй литературных тюркских языков”, **Советская Тюркология**, 1988, № 1, с. 67-85.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “Теоретические основы ‘Грамматики алтайского языка’”, **Советская Тюркология**, № 1, 1990, с. 3-11.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “Письменный язык крымчаков”, **Marra Myndi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя**, Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996, с. 671-673.
- TENIŞEV Edgem Rahimoviç, “История тюркских письменных литературных языков донациональной поры”, **Едгем Рахимович Тенишев Жизнь и творчество 1921-2004**, Издательство "Инсан", Москва 2005, с. 78-95.